

Piotr Szukalski
Instytut Socjologii
Uniwersytet Łódzki
piotr.szukalski@uni.lodz.pl

Przestrzenne zróżnicowanie starości demograficznej we współczesnej Polsce

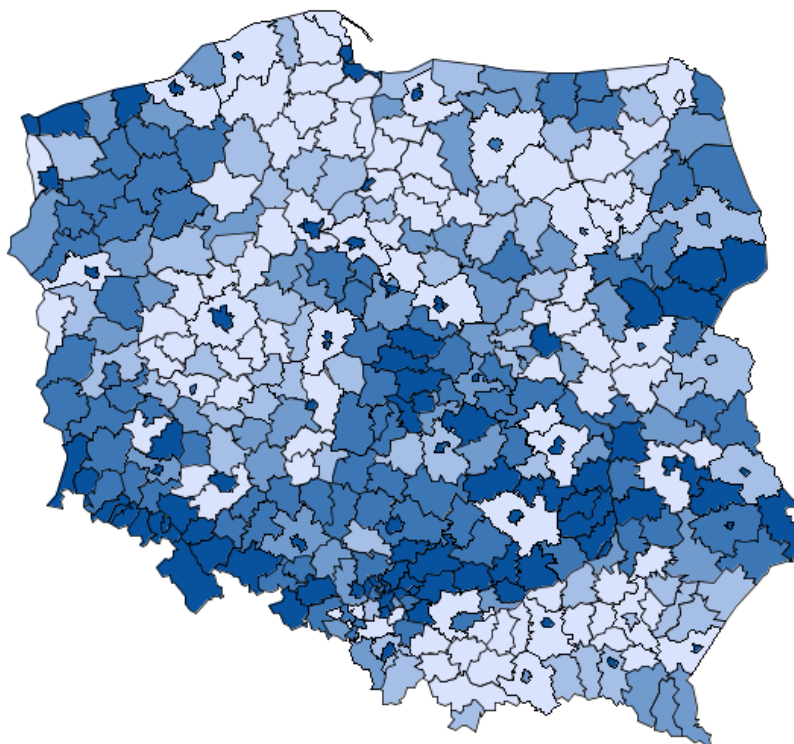
Starzenie się ludności to proces polegający na wzroście udziału osób starszych wśród ogółu mieszkańców danego terenu. Występowanie tego fenomenu demograficznego jest dobrze zakorzenione w społecznej świadomości, aczkolwiek znajomość szczegółów z reguły pozostawia wiele do życzenia. Nie chodzi tutaj tylko o wartości liczbowe, informujące o liczbie i udziale seniorów, ale często i określenie cezury wieku rozpoczynającej starość indywidualną. W tym przypadku – w zależności od tego, czy odwołamy się do wieku chronologicznego (najczęściej granica 60 lub 65 lat), prawnego (wynikającego ze szczególnych przepisów prawa, odnoszących się np. do wieku uzyskiwania uprawnień emerytalnych), biologicznego (możliwości wykonywania pewnych podstawowych czynności) lub psychologicznego (czas reagowania na bodźce) – można bowiem uzyskać całkowicie odmienne wyniki oceny wieku jednostki.

W niniejszym opracowaniu odwołamy się jako do cezury starości do wieku prawnego, a mianowicie do wynikającego z *Ustawy o osobach starszych* wieku 60 lat. Nie oznacza to, że ta akurat granica jest bezwzględnie najlepsza. W większym stopniu powyższy wybór jest świadectwem legalizmu niż praktycznego przekonania o celowości powyższej granicy w obecnych warunkach demograficznych. W dalszej części skoncentrujemy się na prezentacji danych dotyczących przestrzennego zróżnicowania starości w Polsce, wbrew bowiem potocznej opinii współczesna Polska jest krajem nierównomiernie doświadczonym tym zjawiskiem ludnościowym.

Zanim zapoznamy się z danymi, warto zastanowić się, od czego zależeć może występowanie przestrzennego zróżnicowania struktury wieku ludności, w tym i odsetka osób w wieku 60 lat i więcej. Generalnie, odpowiadać za to mogą trzy podstawowe czynniki: rozrodczość, umieralność i migracje [Gawryszewski, 2005; Kurek, 2008]. Wysoka częstość rodzenia dzieci wpływa na odmłodzenie danej populacji, prowadząc do niskiego udziału seniorów, przeciwnie działa niskie natężenie urodzeń w badanej populacji. Wysoka umieralność – przejawiająca się niskim trwaniem życia – również odmładza zbiorowość, zmniejszając liczbę osób dożywających do zaawansowanego wieku. Z kolei niska umieralność prowadzi do dużej bezwzględnej liczby seniorów, podwyższając i ich udział. Podobnie w przypadku migracji odmiennie działa imigracja i emigracja. Ponieważ przesiedlają się głównie ludzie młodzi, emigracja postarza zbiorowość, z kolei napływ ją odmładza. Co więcej, wpływ ten jest nie tylko czasowy, ale i długookresowy, albowiem młodzi migranci, przenosząc się, zabierają ze sobą swoje zdolności prokreacyjne, co prowadzi do rodzenia się ich dzieci w nowym miejscu zamieszkiwania. Oczywiście, patrząc na mapę obrazującą stopień zaawansowania starości demograficznej według powiatów (mapa 1), uwzględniać naraz trzeba wszystkie trzy powyższe czynniki, albowiem działają one łącznie. Poniższa mapa posługuje się podziałem ogółu powiatów na 5 równolicznych grup, zwanych kwintylami (im ciemniejszy kolor, tym wyższy odsetek osób w wieku 60+).

Mapa 1

Powiaty według udziału ludności w wieku 60+ na koniec 2019 w podziale kwintylowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Banku Danych Lokalnych* GUS

Obszary odznaczające się najwyższymi udziałami seniorów zlokalizowane są głównie na terenie „depupulacyjnego trójkąta” [Szukalski, 2017, 2019], tj. na ziemiach, w skład których wchodzi dawne Królestwo Kongresowe powiększone o Opolszczyznę i południe Dolnego Śląska. Do tego obszaru dodać należy fragment lubuskiego i warmińsko-mazurskiego oraz większość Zachodniego Pomorza i powstaje mapa najwyższego zaawansowania procesu starzenia się ludności Polski. We wszystkich przypadkach głównym powodem są długookresowy odpływ ludności poszukującej lepszego miejsca do zamieszkiwania. Jednakże ten „na papierze” jednolity obszar w rzeczywistości charakteryzuje się występowaniem powiatów o niższym udziale ludności 60+. Są to w zdecydowanej większości tereny okalające miasta na prawach powiatów, tereny, które odmłodzone zostały w ostatnich dwóch dekadach wskutek suburbanizacji, tj. osiedlania się zamożniejszej części ludności większych miast na terenach podmiejskich, umożliwiających codzienny dojazd do pracy, szkoły czy w celu skorzystania z usług społecznych oferowanych przez miasto. Ponieważ masowa suburbanizacja wystąpiła relatywnie niedawno, ludność osiedlająca się na terenach podmiejskich nie zdążyła się zestarzeć, a co więcej część migracji była zapewne związana z planami prokreacyjnymi, co łącznie prowadzi do względnej młodości terenów podmiejskich. Z kolei, tracące ludzi w wieku 30-40 lat większe miasta odznaczają się relatywnie wysokim udziałem seniorów, zwłaszcza w porównaniu z terenami okalającymi.

Aby w pełni zaobserwować różnice występujące pomiędzy ekstremalnymi powiatami, w poniższej tab. 1 przedstawione zostały informacje o powiatach o najwyższych i najniższych udziałach ludności w wieku 60 lat i więcej (warto zaznaczyć średnią dla kraju – 25,3% – jako punkt odniesienia). Jeszcze większe różnice występują na poziomie gmin. Na koniec 2019 r. w 9 gminach w skali kraju udział ten był niższy niż 15%, podczas gdy w 8 przekraczał 35%, w tym w trzech sąsiadujących ze sobą gminach Podlasia 40% (Czyże – 41,2%, Orla – 42,4%, Dubicze Cerkiewne 43,2%).

Tabela 1

Powiaty o ekstremalnych udziałach ludności w wieku 60 lat i więcej na koniec 2019 r. (jako % ludności ogółem)

Wartości najniższe		Wartości najwyższe	
kartuski	16,9	Dąbrowa Górnicza	30,2
nowosądecki	18,4	Świnoujście	30,3
gdański	18,5	skarżyski	30,8
limanowski	18,6	Częstochowa	30,9
wrocławski	19,1	Wałbrzych	31,5
poznański	19,2	Sosnowiec	31,7
toruński	19,3	Łódź	32,1
wejherowski	19,6	Jelenia Góra	32,7
wołomiński	19,7	hajnowski	33,0
ostrolęcki	19,9	Sopot	35,6

Źródło: obliczenia własne na podstawie *Banku Danych Lokalnych* GUS

Wśród powiatów o najniższych udziałach seniorów występują albo jednostki administracyjne okalające duże miasta, albo te, w których od dawna zaobserwować można bardzo wysoki w skali kraju poziom dzietności (przypomnijmy, iż tradycyjnie takimi obszarami są Kaszuby i Nowosądecczyzna). Z kolei wśród powiatów z wartościami najwyższymi są bez wyjątku tereny charakteryzujące się spadkiem ludności wskutek, czy to niskiej atrakcyjności gospodarczej jako dziedzictwa PRL-u, czy to położenia na terenach peryferyjnych.

W przypadku Sopotu działa zapewne jako czynnik przyspieszający starzenie się ludności typowy dla miejscowości wypoczynkowych schemat wyludniania się. Ludność miejscowa, świadoma wysokich cen nieruchomości, decyduje się na sprzedaż mieszkań, domów czy działek budowlanych osobom poszukującym drugich mieszkań bądź mieszkań na cele inwestycyjne, sama zaś przenosi się na tereny oddalone o kilka, kilkanaście kilometrów, korzystając ze zdecydowanie niższych cen nieruchomości. Często dzieje się to bez zmiany miejsca pracy, czego efektem codzienne dojazdy o dawnej miejscowości zamieszkiwania [Kantor-Pietraga, 2014]. Ponieważ częściej na takie rozwiązanie decydują się osoby młodsze, wpływa to znacząco na strukturę wieku ludności, działając jako czynnik przyspieszający starzenie się populacji (co – oprócz Sopotu – znakomicie widać w Polanicy-Zdroju i Dusznikach-Zdroju, jednych z najstarszych gmin w Polsce, z udziałem seniorów przekraczającym 1/3).

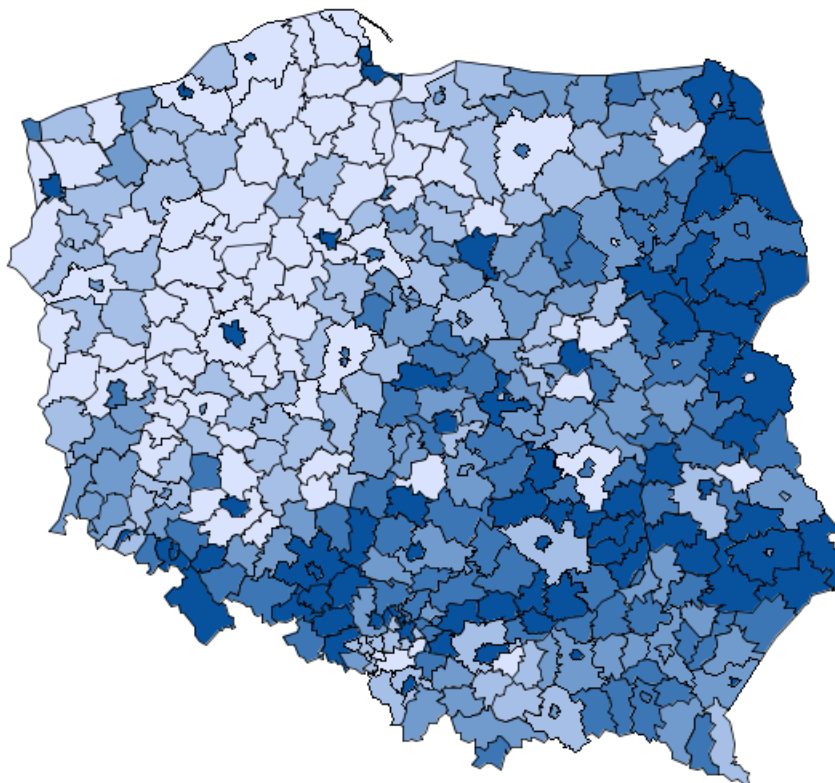
Intrygujące jest to, że kiedyś – w czasach swego szybkiego wzrostu ludnościowego – miasta charakteryzowały się zdecydowanie niższym stopniem zaawansowania starości demograficznej niż obszary wiejskie. Im ten wzrost był szybszy, tym i miasto miało młodszą strukturę wieku, co odzwierciedlało bezpośrednio napływ młodych ludzi, a pośrednio i ich zdolność rozrodczą realizowaną w nowym miejscu osiedlania się (zob. [Szukalski, 2010]). Wpływ napływu mieszkańców na dany teren najlepiej widoczny jest w przypadku Warszawy i jej dzielnic. W przypadku osób 60+ stanowią one 33,6% mieszkańców Śródmieścia i 31,4% ludności Mokotowa, podczas gdy jednocześnie jedynie 13,7% w przypadku Białołęki i 15,1% w Wilanowie, a zatem dzielnic najszybciej w ostatnich kilkunastu latach powiększających swoją populację. Powyższe różnice jeszcze lepiej widać w przypadku ludności najstarszej, tj. w wieku 80 lat i więcej, która stanowi 1,3% w Białołęce i 2,5% w Wilanowie, a jednocześnie 9,6% w Śródmieściu i 9,4% na Ochocie.

Mówienie o starości demograficznej na podstawie analizy ludności w wieku 60+ jest przejawem nieznajomości prawdziwych problemów, jakie łączą się na poziomie lokalnym ze starzeniem się ludności. W rzeczywistości z punktu widzenia konieczności zapewnienia usług opiekuńczo-pielęgniarskich czy dostępu do usług leczniczych zdecydowanie ważniejszy jest efekt podwójnego

starzenia się ludności, prowadzący do szybkiego wzrostu udziału osób bardzo starych. Ponownie można się sprzeczać, jaką cezurę wieku przyjąć w celu wydzielenia osób bardzo starych. Najczęściej funkcjonują granice 75, 80 i 85 lat, zaś w polskich realiach, jak wykazały badania PolSenior [Błędowski, 2012], najlepsza jest ta środkowa. Stąd też w drugiej części niniejszego opracowania przyjrzymy się zróżnicowaniu przestrzennemu zaawansowania tak zdefiniowanej późnej starości (mapa 2), ponownie dzieląc wszystkie powiaty na 5 równolicznych podzbiorowości.

Mapa 2

Powiaty według udziału ludności w wieku 80+ na koniec 2019 w podziale kwintylowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Banku Danych Lokalnych* GUS

O ile w skali całego kraju udział mieszkańców w wieku 80 lat i więcej wynosi 4,4%, to w 15 powiatach jest poniżej 3%, zaś łącznie w 152 poniżej 4%. Z drugiej strony, jedynie w 61 powiatach frakcja ta przekracza 5%, w tym jedynie w 4 więcej niż 6% (zob. tab. 2). Jeszcze większe zróżnicowanie widoczne jest w skali gmin, gdyż w 22 gminach odsetek ludności w wieku 80+ jest niższy niż 2%, podczas gdy w 8 gminach przekracza 10%, w tym w jednej 15% (Orla – 15,3%). Ponownie przyjrzenie się danym na temat powiatów o ekstremalnym udziale sędziwych starców wskazuje, iż najniższe frakcje znaleźć można na terenach wielkomiejskich suburbiów, podczas gdy największe udziały występują na terenach długotrwale depopulacyjnych. W tym przypadku bowiem układ przestrzenny (mapa 2) pokrywa się praktycznie w całości z danymi odnoszącymi się do wspomnianego już „depopulacyjnego trójkąta”, aczkolwiek zaznaczyć należy występowanie relatywnie wysokich wartości również na terenie Podkarpacia, a zatem regionu który wraz z innymi województwami „ściany wschodniej” (Podlasie, Lubelszczyzna, Małopolska) odznacza się najlepszymi parametrami w zakresie umieralności, co prowadzi do częstszego dożywania do sędziwego wieku.

Jako ciekawostkę potraktować należy to, iż na terenach o relatywnie wysokim udziale osób bardzo starych miasta na prawach powiatu skupiają wyższe frakcje seniorów niż tereny okalające, podczas gdy w przypadku wspomnianej Polski Południowo-Wschodniej z reguły miasta takie – poza największymi – charakteryzują się większą młodością. Zapewne wynika to z tego, że w pierwszym przypadku najbardziej dynamiczny rozwój owych miast występował w latach 1960., 1970. i 1980., a zatem ich ludność zdążyła się już zestarzeć, zaś obecnie posiada mniejszą atrakcyjność dla potencjalnych imigrantów. Tymczasem w Polsce Południowo-Wschodniej większe miasta wciąż są miejscem przyciągającym okoliczną młodzież, co pozwala im pierwotnie i wtórnie (dzietność imigrantów) odmładzać się.

Tabela 2

Powiaty o ekstremalnych udziałach ludności w wieku 80 lat i więcej na koniec 2019 r. (jako % ludności ogółem)

Wartości najniższe		Wartości najwyższe	
policki	2,2	Jelenia Góra	5,8
Żory	2,2	sejneński	5,8
poznański	2,5	starachowicki	5,9
gdański	2,5	skarżyski	5,9
kartuski	2,7	krasnostawski	6,0
bydgoski	2,8	Warszawa	6,0
wrocławski	2,8	siemiatycki	6,6
toruński	2,8	bielski	7,0
pucki	2,8	hajnowski	7,7
wejherowski	2,8	Sopot	8,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie *Banku Danych Lokalnych* GUS

Z praktycznego punktu widzenia szczególna uwaga powinna być zwrócona na te tereny, które w skali kraju, lub przynajmniej regionu (tab. 3), charakteryzują się najwyższymi udziałami osób starszych i tych bardzo starych. Odwołując się do przykładu wspomnianych wyżej 3 podlaskich, wiejskich gmin, w których udział osób w wieku 60+ przekracza 40% (a zapewne jest wyższy z uwagi na niepełną rejestrację odpływu, co – zawiązując liczbę osób młodych na danym terenie – odmładza strukturę wieku danej zbiorowości), samoistnie rodzi się pytanie o możliwość samodzielnego rozwiązywania szeregu problemów powiązanych z tak wysokim stopniem zaawansowania procesu starzenia się ludności. Jak bowiem w takich realiach zapewnić dostęp do lekarza POZ, jak w warunkach podlaskiej wsi, rozproszonej i charakteryzującej się znacznymi odległościami pomiędzy miejscowościami, zapewnić możliwość samodzielnego zrobienia zakupów, jak zapewnić dostęp do usług pomocy społecznej? Problemy te są jeszcze bardziej widoczne, gdy spojrzymy na gminy, w których udział osób 80+ przekracza 10% – oprócz wzmiankowanej gminy Orla to również inne gminy Podlasia (Czyże, Dubicze Cerkiewne, Bielsk Podlaski, Mielnik, Narew, Kleszczele, Milejczyce), czy w kolejnych 18 gminach w kraju, w których udział ten mieści się w przedziale 8-10%. Jak wiejskie, ubogie samorządy lokalne, poddane nie tylko starzeniu się ludności, ale i silnej depopulacji, mają sobie poradzić z zapewnieniem dostępu do podstawowych zakupów, usług bytowych, usług opiekuńczo-pielęgnacyjnych? Jak zapewnić kontakt z innymi ludźmi, skoro w tym wieku zazwyczaj istnieją ograniczenia motoryczne utrudniające samodzielnie podjęcie kontaktu z innymi, co jest problemem zwłaszcza na terenie północnej części dawnej Kongresówki, gdzie wioski charakteryzują się rozproszeniem domostw w terenie i znacznymi niekiedy odległościami pomiędzy poszczególnymi gospodarstwami?

Tabela 3

Powiaty o najwyższym stopniu starości demograficznej na koniec 2019 r. według województw
(jako % ludności ogółem)

Województwo (60+; 80+)	Stolica (60+; 80+)	Najwyższy udział osób 60+			Najwyższy udział osób 80+		
		1.	2.	3.	1.	2.	3.
Dolnośląskie (26,7; 4,5)	Wrocław (27,6; 5,6)	Jelenia Góra (32,7)	Walbrzych (31,5)	klodzki (29,3)	Jelenia Góra (5,8)	Wrocław (5,6)	Walbrzych (5,5)
Kujawsko- pomorskie (25,1; 4,1)	Bydgoszcz (29,4; 5,4) Toruń (27,3; 4,5)	Bydgoszcz (29,4)	Włocławek (29,2)	Grudziądz (27,9)	Bydgoszcz (5,4)	Grudziądz (4,6)	Toruń (4,5)
Lubelskie (25,7; 4,7)	Lublin (27,3; 4,9)	krasnostawski (29,3)	Chelm (28,8)	pulawski (28,2)	krasnostawski (6,0)	kraśnicki (5,5)	zamojski (5,5)
Lubuskie (25,2; 3,8)	Gorzów Wlkp. (27,7; 4,2) Zielona Góra (27,0; 4,5)	Gorzów Wlkp. (27,7)	Zielona Góra (27,0)	nowosolski (26,0)	Zielona Góra (4,5)	Gorzów Wlkp. (4,2)	nowosolski (4,1)
Łódzkie (27,8; 4,8)	Łódź (32,1; 5,8)	Łódź (32,1)	kutnowski (28,6)	Piotrków Tryb. (28,2)	Łódź (5,8)	łęczycki (5,2)	skierniewicki (5,2)
Małopolskie (23,5; 4,5)	Kraków (26,5; 5,3)	miechowski (29,0)	olkuski (27,7)	Tarnów (27,6)	miechowski (5,6)	Kraków (5,3)	Tarnów (5,2)
Mazowieckie (25,0; 4,7)	Warszawa (27,3; 6,0)	lipski (27,9)	Płock (27,8)	Radom (27,5)	Warszawa (6,0)	sokołowski (5,6)	łosicki, przysuski (5,5)
Opolskie (26,3; 4,9)	Opole (28,8; 5,2)	Opole (28,8)	głubczycki (27,6)	nyski (27,4)	kędzierzyńsko- kozielski (5,6)	strzelecki (5,3)	prudnicki (5,3)
Podkarpackie (23,6; 4,4)	Rzeszów (23,9; 4,4)	Krosno (28,9)	Przemyśl (28,6)	Tarnobrzeg (28,2)	Przemyśl (4,9)	Krosno (4,8)	leski (4,7)
Podlaskie (24,9; 5,0)	Białystok (25,0; 4,7)	hajnowski (33,0)	bielski (28,9)	siemiatycki (28,1)	hajnowski (7,7)	bielski (7,0)	siemiatycki (6,6)
Pomorskie (23,7; 3,9)	Gdańsk (27,2; 5,1)	Sopot (35,6)	Słupsk (29,6)	Gdynia (29,3)	Sopot (8,3)	Gdynia (5,7)	Gdańsk (5,1)
Śląskie (26,8; 4,5)	Katowice (30,0; 5,7)	Sosnowiec (31,7)	Częstochowa (30,9)	Dąbrowa G. (30,2)	Zabrze (5,8)	Katowice (5,7)	Częstochowa (5,4)
Świętokrzyskie (27,3; 5,0)	Kielce (29,7; 5,3)	skarżyski (30,8)	ostrowiecki (30,2)	Kielce (29,7)	skarżyski (5,9)	starachowicki (5,9)	kazimierski (5,8)
Warmińsko- mazurskie (24,1; 3,9)	Olsztyn (26,7; 4,6)	Elbląg (27,7)	węgorzewski (26,8)	Olsztyn (26,7)	węgorzewski (4,8)	Olsztyn (4,6)	Elbląg, kętrzyński, lidzbarski (4,3)
Wielkopolskie (23,7; 3,7)	Poznań (28,0; 5,4)	Konin (29,6)	Kalisz (29,1)	Poznań (28,0)	Poznań (5,4)	Konin (4,7)	Kalisz (4,7)
Zachodnio- pomorskie (26,4; 4,1)	Szczecin (29,0; 5,3)	Świnoujście (30,3)	Koszalin (30,0)	Szczecin (29,0)	Koszalin (5,3)	Szczecin (5,3)	Świnoujście (4,4)
Polska (25,3; 4,4)	Warszawa (27,3; 6,0)	Sopot (35,6)	hajnowski (33,0)	Jelenia Góra (32,7)	Sopot (8,3)	hajnowski (7,7)	bielski (7,0)

Źródło: obliczenia własne na podstawie *Banku Danych Lokalnych* GUS

Występowanie w Polsce wspomnianych powyżej enklaw starości i świadomość, iż to, co jest dziś ekstremalnym poziomem zaawansowania procesu starzenia się ludności, za 20 lat będzie jedynie poziomem wysokim, powinno zachęcać nas wszystkich – badaczy, praktyków, decydentów, opinię publiczną – do zainteresowania się praktycznymi problemami, jakie wyłaniają się obecnie na obszarach najbardziej dotkniętym starością demograficzną i do poszukiwania środków łagodzących te problemy z nadzieją, iż wypracowane dziś rozwiązania okażą się użyteczne w niedalekiej przyszłości, gdy to, co dziś uznajemy za ekstremalne, stanie się codziennością.

Literatura

- Błędowski Piotr, 2012, *Potrzeby opiekuńcze osób starszych*, [w:] M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski (red.), *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Termedia, Warszawa, 449-466; <http://212.87.21.2/polsenior/sites/polsenior.iimcb.gov.pl/files/file/monografia/monografiaPolSenior.pdf>
- Gawryszewski P., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Wyd. IGI ZPK PAN, Warszawa
- Kantor-Pietraga I., 2014, *Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku*, Wyd. UŚ, Katowice
- Kurek S., *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*, WN AP, Kraków, s. 201, <http://uatacz.up.krakow.pl/~wwwaupc/index.php/wigup/article/viewFile/1095/986>
- RRL (Rządowa Rada Ludnościowa), 2019, *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2018-2019*, ZWS GUS, Warszawa, <http://bip.stat.gov.pl/organizacja-statystyki-publicznej/rzadowa-rada-ludnosciowa/publikacje-rzadowej-rady-ludnosciowej/>
- Szukalski P., 2010, *Starzenie się ludności Łodzi na tle największych polskich miast od początku XX wieku*, [w:] P. Szukalski *Społeczno-demograficzne wyzwania stojące przed Łodzią i województwem łódzkim*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica”, nr 35, Wyd. UŁ, Łódź, 103-125; <http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/handle/11089/264>
- Szukalski P., 2017, *Depopulacja – konsekwencje dla rynku pracy*, „Rynek Pracy”, nr 1, 11-19, <https://www.ipiss.com.pl/kwartalnik-rynek-pracy/rynekpracynr1-160-2017>
- Szukalski P., 2019, *Depopulacja – wybrane konsekwencje dla lokalnej polityki społecznej*, „Polityka Społeczna”, nr 10, 10-15